

İLK HALİFELER DÖNEMİNDE MAĞRİB ve ARAP İSTİLASI

Hamdi ALASLAN*

ÖZET

Müslüman Araplar tarafından istilası yarım asırda tamamlanabilen Mağrib'in (Kuzey Afrika'nın) coğrafi yapısı, Ortaçağda ve öncesi bölgede oluşan yabancı akınlarm etkilerini, siyasi, askerî ve kültürel tesirlerini, ayrıca bölgeye akanlara başlayan Arap ordusu ve komutanlarının tutumlarını ve buna karşı Bizans'ın durumu ve tutumunu, halife Osman b. Affan'ın desteği ve uyguladığı hatalı iç siyasetinin fetih hareketini aksatması ve sonucunu belirleyen bu araştırma yazısı, Mağrib'e ilgili incelenen üç makalemizden ilkidir.

Anahtar kelimeler

Mağrib, Mısır, Amr b. el-As, Kayrevan, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Osman b. Affan, Abdullah b. Zübeyr, Emeviler, Bizans.

Yabancı akınlardan tarafından istilası ve tutunulmasını zor gördüğümüz Kuzey Afrika'nın coğrafi yapısına ve özellikle ortaçağda ve öncesi bu alanda kurulan medeniyetlere ve bıraktıkları sosyal, kültürel ve siyasal mirasa özetle yer vermek, konuya ışık tutacağı umudunu taşımaktadır.

Mağrib'in Coğrafi Yapısı

Bazı tarihçiler, Mağrib sözcüğünü genel anlamda kullanarak Mısır'ın batısında bulunan *Berka* (Bingazi)'dan itibaren Atlas Okyanusu'na

---

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

kadar uzanan alanı tarif etmektedirler¹. Bununla da kuzeyden Akdeniz, batıdan da Atlas Okyanusu'na baktığı ve şimdiki *Libya, Tunus (İfrikkiye)*², *Cezayir* ve *Fas*'ı içine aldığı görülmektedir. Bir diğer müellif, adı geçen alanı üç belirgin bölgeye ayırarak³ tanıtmış ve yaygın olarak da bu kabul edilmiştir. Buna göre:

1-el-Mağribü'l-Edna (Aşağı Mağrib) : İlk İslâmî dönemde bu bölgenin merkezi *Kayrevan* idi. Önemli şehirlerinden *Tunus, Safakus* (Sfaks) ve *Sûse* sayılabilir.

2-el-Mağribü'l-Avsat (Orta Mağrib) : Merkezi *Tilmesan* şehri olmak üzere *Becaya*'dan *Mülviye* vadisine kadar olan bölge⁴ (Bugünkü Cezayir).

3-el-Mağribü'l-Aksa (Uzak Mağrib) : Merkezi *Fas* ve *Merakeş* olması yanında *Miknas* ve *Di'ara* gibi şehirleri de içine alan bu bölge⁵, *Mülviye* vadisinden başlayıp Atlas Okyanusu'na kadar uzanmaktadır⁶.

Bölgenin bu coğrafi yapısı, siyasî tarihi üzerinde önemli rol oynamıştır. Bilindiği gibi Arap orduları tarafından Mağrib'in fethi pek kolay olmamıştır⁷.

Atlas Okyanusu ve Akdeniz'e bakan sahillerle iç yaylayı birbirinden ayıran *Atlas Sıra Dağları*, Kuzey Afrika'nın en uç batısından doğuya doğru uzanmaktadır. Sahil bölgesi ise, dağların denize uzaklıklarına göre daralıp genişlemektedir. Geniş bölgelerde toprağın verimli, iklimin müsait oluşu, buralarda tarımla uğraşan toplulukların meydana gelmesini sağladı. Ayrıca sahil dışında iç yaylalarda da devamlı akan *el-Mucerde, Şilîf, Mutviye* ve *Üm el-Rabii* gibi şelale ve nehirlerin de mevcudiyeti, tarımın gelişmesine ve dolayısıyla refah ve hayat seviyesinin yükselmesini sağlıyordu. Bütün

¹ İbn Ebî Dinar, *el-Munis Fi Ahbar İfrikkiye ve Tunis*, Tunus 1967 s. 15; Naci Maruf, *el-Medhal Fi Tarih el-Hadara el-Arabiyye*, Bağdat 1968, s. 54 - 55.

² el-Belâzurî, *Fütüh el-Büldan*, (ter. M. Fayda), I. baskı, Ankara 1987, s. 324.

³ Şekil -1, (Ekte), fetih hareketlerinde takip edilen yol üzerinde vâki önemli şehirlerin bazıları kayd edilmiştir.

⁴ es-Safakîsî, *Nüzhetü'l-Anzar*, Tunus h. 1321 / m. 1903, C. I, s. 9; Semseddin Samî, *Kamus el-Alam*, İstanbul h. 1316 / m. 1898, C. VI, s. 4337 v.d.

⁵ es-Safakîsî, *a. g. e.*, C. I, s. 9.

⁶ İbn Haldun, *el-İber ve Divan el-Mübtada ve'lhaber*, Beyrut 1971, C. VI, s. 101; Vuzâret eT-Terbiye ve't-Ta'lim, *Coğrafyete el-Vatan el-Arabi ve'l -Bilad el-Hariciyye*, I. Baskı Bağdat 1390/1970, s. 121; Ş. Samî, *a. g. e.*, C. VI, s. 4338 v.d.

⁷ el-Belazûrî, *a. g. e.*, (ter. M. Fayda), s. 324-330.

bunlar, Roma, Vandal ve Bizanslılar gibi yabancıların iştahını kabarttığı gibi, bölgeye akınlar düzenlemelerine sebep oldu⁸.

Sahil bölgeleriyle sahrayı birbirinden ayıran dağlık bölge ise, el-Kalkaşendî'nin, *Cibal Derm*⁹ diyerek adlandırdığı şimdiki *Atlas Dağları*, iki çeşit olup, *Tel Atlasları* adı verilen sıra dağları, *Sûre* vadisinden itibaren kuzey doğuya yönelip, uzak ve orta Mağrib'i geçerek Tunus'ta *Cebel Humeyr*'e uzanır. *Sahra Atlaslar*'ı ise, *Tel Atlas* sıra dağlarına paralel olarak batıdan başlayıp doğuya doğru devam eder ve *Şutût* yaylasının güney kenarı sayılır. Bu, Orta ve Güney Atlas olmak üzere iki sıra çok yüksek dağlardan meydana gelmektedir. Ortalama yüksekliklerinin dört bin metreden fazla olmasının yanında, bin km. uzunluk ve altmış km. genişliğe sahiptirler. Doğuya doğru yaklaşıırken irtifa kaybeden mezkûr sıra dağlar, *Ra's bun*¹⁰ ve *Ra's el-Abyaz*'da son bulmaktadır¹¹. Orta Mağrib'de bu yaylalar, küçük göller ve nehirlerden meydana gelmektedir. Bundan dolayı buraya nehirler bölgesi manasına gelen *Mantkat eş-Şutût* adı verilmektedir. Bunlardan *Şattü'l-Cergul*, *Şattü'l-Hodna*, *Şattü'l-Metir* ve "*Şattül-Cerid*"¹² en önemlilerindedir¹³.

Dağlık bölgesinden hemen sonra gelen *Cerid* bölgesi, Atlas sahrasından güneye doğru, yani doğuda Mısır'dan itibaren uzak Mağrib (el-Mağribü'l-Aksa)'de *Di'ara* vadisine kadar uzanır. Bu bölgede akarsular, nehir, pınar ve kuyuların çokluğu, geniş yerleşim alanlarının oluşmasını sağlamış idi. Bölge kabileleri, belli bir ücret karşılığında kervanları korur ve yol güvenliğini sağlarlardı. Dolayısıyla hac kabilelerinin yanında diğer kervanlar da, tehlike dolu sahil yolundan ziyade bu yolu tercih ederlerdi.

⁸ Muhammed Ahmed Hassune, *Eser el-Avamil ec-Coğrafiyye Fi el-Fütuh el-İslamiyye*, Mısır 1960, s. 53; Vuzâret et-Terbiye ve't-Ta'lim, a. g. e, s. 117-119; Ş. Sami, a. g. e., C. VI, s. 4344.

⁹ el-Kalkaşendî (Şehabeddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali), *Subh el-Aşa Fi Sina'at el-İnşâ*, Kakire 1915. C. V, s. 173.

¹⁰ Darü'lmaşrik, *el-Müncid el-Ebcedî*, " Beyrut 1967, "el-Bun" maddesi, kahve çekirdeğinin yetiştiği ağaç, kahve ağacı".

¹¹ Vuzâret et-Terbiye ve't-Talim, a. g. e, s. 119,

¹² Darü'lmeşrik, *el-Müncid el-Ebcedî*, "Cerid" maddesi, "Hurmalık, Hurma ağacı"

¹³ Arkin Ofset Basımevi, *Atlalı Coğrafya Ansiklopedisi*, "Akdeniz Havzası Memleketleri", İstanbul 1964. s. 68, H. 34.

Cerid bölgesinin son bulduğu *el-Irk*¹⁴ adı verilen bölgeden itibaren verimsiz ve kurak büyük kum çölü yer almaktadır¹⁵.

Ortaçağda Mağrib'in Sosyal yapısı

Mısır'dan başka Afrika'nın kuzey sahillerinde, müstakil bir durumda Berberî kabileleri yaşamaktaydı. Bunlar medeni milletlerle münasebet kuramadıklarından, eski tarihleri pek bilinmemektedir¹⁶. Araplar, bölgeye ilk akınlarını düzenlediklerinde, çeşitli kültürel özelliklere sahip üç çeşit toplulukla karşılaştılar. Bunlardan biri Mağrib'in sahil şeridinde üstünlük gösterip yerleşme imkanı bulan, ticaret ve tarımla uğraşan *Rum* topluluğu idi. Bu topluluğun, iç kesimlere ilerlemesine, adı geçen *Atlas Sıra Dağları* birinci derecede engel olması yanında, yerli Berberî halkın da, şiddetli direnişi, buna imkan vermemiştir.

İkinci topluluk ise, eski dönemlerde bölgeye akınlar yapıp işgal eden ve daha sonra bölgeye yerleşip, tarım ve hayvancılıkla uğraşarak yerli *Berberî* halkla müşterek bir hayat sürdürmeye çalışan *Roma* ve *Vandal*¹⁷ kalıntıları idi. Bunlar, kendi kültür ve geleneklerinden büyük ölçüde uzak, yerli halk arasında erimiş durumda bulunuyorlardı¹⁸. Üçüncü topluluk ise, Arap akınlarının karşısında durup şiddetle direnen yerli *Berberî* halk olup, bunlar, memleketin asıl sahiplerini ve nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyorlardı¹⁹.

Eski Çağlarda Mağrib ve Yabancı Akınları

Ortaçağda Mağrib'in sosyal yapısına genel olarak değindiğimizde, ülkenin; farklı amaçlar taşıyan değişik kavimlerin akınlarına ve istilalarına maruz kaldığını; daha gerilere gittiğimizde de, milattan on beş asır önce bir takım *Finike*'li tüccar ve denizcinin, *Tânus* ve *Cezayir* (el-Mağribü'l-avsat) sahillerinde bazı koloniler kurduklarını ve MÖ 878'de de *Finike* hükümdarının kızkardeşi *Dion'un Tunus'a* yerleşip orada *Kirtac* Cumhuriyetini kurduğunu görüyoruz. Bu Cumhuriyet, başlangıçta mevcut

¹⁴ Darü'lmeşrik, a. g. e., "el-Irk" maddesi, Çıkmaz sarp dağ, Şahdamar, Her şeyin kökü,...

¹⁵ İbn Haldun, a. g. e., C. 6, s. 100.

¹⁶ Ş. Sami, a. g. e., C. VI, s. 4344.

¹⁷ Ekrem İnan ve Nureddin Ormancı, *Orta Çağ Tarihi*, İstanbul 1952. s.17.

¹⁸ Şükrî Faysal, *Hareket el-Feth el-İslamî Fi el-Karn el-Evvel*, Tunus 1952. s. 136.

¹⁹ Ş. Sami, a. g. e., "Cezayir" maddesi, C. III, s. 1791.

olan Berberî hükümdarlarına vergi verdiyse de, bilahere güçlenerek bunu kesmekle yetinmeyip, batıya doğru topraklarını genişletti ve bu gün *Cezayir* olarak bilinen bölgede bir takım yerleri zaptetti. O dönemlerde Cezayir'in doğu kısmı *Numidia* ismiyle bilinirken, batısı da, *el-Mağribü'l-Aksa* ile beraber *Mavritania* ismiyle anılmaktadır²⁰.

Mağrib'in Romalılarla münasebeti ilk defa MÖ 146 senesinde Romalılar'ın, şimdiki Tunus (el-Mağribü'l-Avsat)'u istilası ile başlamıştı. MÖ 46 yılında da bugünkü Cezayir'in doğusu Numidia'ya yönelmesiyle devam etti. Bu bölgeye tamamiyle hakimiyet sağlaması ancak miladî 40 yılında mümkün oldu ve Roma'nın bir eyaleti durumuna getirildi. Bölge, Romalılar'ın iktidarı altında bulunduğu müddetçe, Cezayir'in sahillerine ve sahillere yakın yerlerine ve hatta iç taraflarının da bazı kesimlerine birçok Roma'lı ve Yunan'lı tüccar ağırlıklı göçmen yerleştirilip, onlara büyük şehirlere ve kasabalar tesis ettiler. Ayrıca buralarda birçok mabed, oyun sahaları, hükümet binaları, kaleler, kışlalar, surlar vb. inşa ettiler. Bu eserlerin kalıntılarını günümüzde görmek mümkündür²¹. Romalılar, istila ettikleri yerlerde yapmış oldukları mezkûr şehir ve kasabalara kendi göçmenlerinden başka yerli Berber halktan da yerleştirip, tarım, hayvancılık ve toprak işlerinde istihdam etmeleri yanında kendi din, dil, inanç, iktisadi sistem, kültür ve âdetlerini benimsetip yaymak suretiyle yerli halkı kazanmak çabasında idiler²². Ancak bütün bunlara rağmen, özellikle din ve dili benimsetme uğraşlarının, Berberî halk tarafından pek hüsnü kabul gördüğü söylenemez, özellikle memleketin içlerine doğru gidildikçe, Roma uygarlığının zayıflayarak tesirsiz halde olduğu görülür.

Mağrib'e yabancı, Germen kavimlerinden vahşi bir millet olan *Vandallar* ise, M. 409'da İspanya'ya saldırarak ülkenin *Betika* denilen güney kısmını zaptederek orada bir hükümet kurdular. İsimlerine nisbetle buraya *Vandalosya* adı verildiği rivayet edilmektedir. Araplar fetihten sonra buna Endelüs demişlerdir. İspanya'da M. 429 tarihinde *Vizigotlar*²³ tarafından sıkıştırılan *Vandallar*, İspanya'yı terke mecbur olarak Kuzey

²⁰ Ş. Sami, *a. g. e.*, "Cezayir" maddesi, C. III, s. 1790 v. d.

²¹ Reşid en-Nâdirrî, *el-Mağribü'l-Kebir - el-Usur el-Kadime*, ed-Dar el-Kavmiyye Liltıbaa ve'n-Neşr, Mısır 1966, s. 332; Ş. Sami, *a. g. e.*, C. III, s. 1791.

²² Reşid en-Nâdirrî, *a. g. e.*, s. 339- 340.

²³ Hunlar'ın önünden kaçan bir kısım Gotlar ki bunlar Germenler'in en büyük kollarındandırlar, Roma sınırları üzerine kavimler göçünü meydana getirdiler. Karadeniz bölgesinde oturan Gotlar (Vizigot : Batı Gotları, Ostrogot : Doğu Gotları) diye ikiye ayrılırlar. Vizigotlar için bkz. Ş. Sami, *a. g. e.*, C. V, s. 3300-3301.

Afrika'ya geçtiler. Bunlar, genellikle yaptıkları gibi, üzerinden geçtikleri her yeri yağmalayarak, yakıp yıktılar. M. 439 tarihinde günümüz Tunus topraklarında bulunan *Kartaca* şehrini zaptedip kendilerine başkent edindiler. M. 455'te Roma İmparatoru *III. Valentinianus'un* dul karısı *Odokiye* (Eudokia)'nin *Patron Maksim'e* karşı yardım talebine icabeten Roma'ya girdiler. On dört gün yağma ve tahribattan sonra *İstirya, Dalmaçya, İspir* ve *Yunan'ı* da aynı akibete uğrattılar. *Vandal* hükümdarları, özellikle Kral *Genserik* (Geinserich), ordu ve iktidarlarını emniyette tutmak ve muhtemel herhangi bir Berberî isyanına karşı, başkent *Kartaca* dışında hakimiyetleri altında bulunan bütün kale, hisar ve müstahkem binaları yıktırdılar²⁴. Bu nedenle de günümüz Mağrib'inde *Roma* uygarlığı mirasından bahsetmek mümkün değildir. Bunun yanında uyguladıkları ağır vergi sistemiyle de halkı sıkıntıdan sıkıntıya düşürdüler.

Vandallar'ın Kartaca başkent olmak üzere M. 429 yılında kurdukları krallık, bir asrı aşkın bir süre, aynı katılıkta devam ettikten sonra, nihayet M. 534 yılında Doğu Roma İmparatoru *I. Justinianus'un* görevlendirdiği ünlü generali *Belisarios*, son *Vandal* kralı *Gelimer'i* teslim olmak zorunda bıraktı²⁵. Böylece birkaç ay süren kısa mücadeleden sonra krallıkları zaptolunarak imparatorluğa katıldı.

Sonuç olarak *Vandallar*, Mağrib'de uygarlık namına enkazdan başka bir miras bırakmadan tarih sahnesinden tamamiyle silinip giderlerken Mağrib, davetsiz misafiri Bizans'a ev sahipliği yapmakla yeni bir dönemi, Bizans dönemini başlatmış oldu.

Bizans'ın Mağrib üzerinde takip ettiği siyasetin ise, seleflerinden pek farklı olduğu söylenemez. Müstevli Bizans liderlerinin, çeşitli yollarla toplamaya çalıştıkları vergiler, halka ağır gelmekteydi. Bu durum ise, birçok çiftçi ve ticaret erbabının, mesleklerini icra edemeyip bırakmalarına kadar vardı. Böylece halkın küçümsenmeyecek bir kesimi, gasp, yağma vb. yollara saptı. Halk, mevcut iktidarın zulmüne karşı tepkisini, bir ayaklanma ve başkaldırıyla gösterdi²⁶. Böylece Bizans'ın ülkeyi işgali, mahallî Berberîler tarafından uzun seneler (M. 548'e kadar) tüketici bir gerilla savaşıyla inatla mukavemet gördü²⁷.

²⁴ Abdulaziz Salim, *el-Mağribü'l-Kebir - fi el-Asr el-İslâmî*, ed-Dar el-Kavmiyye, Mısır 1966, s. 31.

²⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (ter. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 64-65.

²⁶ Abdülaziz Salim, *a. g. e.*, s. 80.

²⁷ Georg Ostrogorsky, *a. g. e.*, s. 64-65.

Ancak, hükümdar olarak Roma, Vandal ve Bizans'lılarla, ülkeleri istilaya uğramış Berberî halk arasında oluşan kötü ilişkilere rağmen, adı geçen bu müstevlilerin, kendi uygarlıklarından geride birşeyler bırakmadan gittikleri mümkün değildir. Bunu özellikle sahil bölgelerindeki şehirlerde tarım, sulama teknikleri vs. de görmek mümkündür.

Bizans mühendisleri tarafından Mağrib'de inşa edilen birçok saray, kilise ve kalelerin mimârî etkisi, bilahere Müslümanlar tarafından yapılan camiler, kervansaray ve su bentlerinde müşahade edilmektedir. Ayrıca yerli halkın, Bizans'tan kalma birçok malzemeyi inşaatlarda kullandığı da tespit edilmiştir²⁸.

Bütün bunlardan şu sonuç ortaya çıkmaktadır; müstevli güçlerin, yukarıda bahsi geçen sıra dağları aşıp iç kesimlere geçemedikleri; geçmek için de fazla gayret göstermedikleri, ancak, siyasi faaliyetlerine daha uygun buldukları sahil bölgelerinde tutunmaya gayret ederek, burada baskı ve şiddet yollarına başvurup sömürgeci gayelerine ulaşmaya çalışmaları yanında Akdeniz'de faaliyet gösteren ticaret gemileri ve donanmalarına, Kuzey Afrika sahilleri tarafından güvence sağlamak amacı görülmektedir. Bunun yanında iyi niyetten uzak bu yabancıların zaman içerisinde yarattıkları güvensizlik ve korku hisleri, yerli Berberî halk üzerinde menfi etkisini uzun müddet muhafaza etti. Nitekim, bilahare bölgeyi istilaya çalışan ve katı uygulamalarıyla sabıklarını gölgede bırakan Müslüman Arap kuvvetlerinin, nasiplerini bundan şiddetli bir şekilde aldıklarını ileride göreceğiz.

Mağrib'in İstilasında, Arap - Bizans Cephelerinde Siyâsî ve Askerî Durum

Bizans İmparatoru *Herakleios* (610-641) tarafından azledilen mutaassıp *Monothelis Kyros*, başkent İstanbul'da meydana gelen iktidar değişikliği neticesi tekrar İskenderiye Piskoposluk makamını ele alabildi. Birçok selefi gibi O da, sadece Mısır eyaletinin kilise işlerini değil, aynı zamanda siyasî idaresini de elinde bulunduruyordu.

Araplara karşı mücadeleye devamın fayda getirmeyeceğini gören *Kyros*, yeni hükümetten aldığı yetkiye dayanarak, fâtihlerle müzakereye oturdu ve sonuçta bütün Mısır'ı resmen Araplara teslim eden bir barış muahedesi imzalamak zorunda kaldı. Uzun tartışmalara ihtiyaç göstermiş

²⁸ Hüseyin Mu'nis, *Feth el-Arab Lilmağrib*, Mısır 1947, s. 26.

olan bu anlaşma ancak, Martina²⁹ ve oğlu Heraklonas'ın 641 Kasımı başında vuku bulan sukutlarından sonra aktelebildi³⁰. Böylece Mısır'ın fethi, baş komutan Amr b. el-As'ın başarısıyla tamamlanmış oldu (H. 21/ M. 642).

Verimli geniş topraklara sahip Mısır'ın kaybına rağmen, bölgenin coğrafi bir devamı olan Kuzey Afrika'nın geniş bir bölümü henüz Bizans'ın hakimiyetinde bulunmaktaydı. Bu durumun ise, Arap fatihleri üzerinde, güvende olmadıkları endişesini yaratması tabiidir. Nitekim bu endişelerinde haklı olduklarını, İskenderiye'nin geri alınması teşebbüsü göstermiştir³¹. Bu sebepler yanında bu bölgelerde İslâmiyeti yayma, toprak ve ganimet elde etme gayelerinin de bulunduğu bilinmektedir.

Daha önce vasfına değindiğimiz Mağrib sahasının Araplar tarafından fethinin kısa sürede mümkün olmadığını belirtmiştik. Kaynaklar, bunun H. 22/M. 643 senesinde Râşid'in halifeleri döneminde *Amr b. el-As'la* başlatılmış olduğunu ve H. 87/M. 706 senesinde Emeviler döneminde *Musa b. Nusayr* komutasında tamamlandığını açıkça ifade etmektedirler.

Amr b. el-As, Abu Abdullah künyeli, İbn Vail b. Haşim b. Sehm b. Amr b. Hasıs b. Ka'ib b. Lüey el-Kurşî es-Sehmî, sahabeden olup, Müslüman olmadan önce Habeşistan'a hicret eden Müslümanları geri getirmek için, müşrik Kureyşliler tarafından görevlendirilmiş, ancak hükümdar *Necaşî*, bu teklifi reddetmişti. Kendisi de bu sefer sırasında Habeşistan'da Müslüman olmuş, ardından da Medine'ye hicret ettiği rivayet edilirken, Hicretin sekizinci yılında Mekke fethinden altı ay önce Müslüman olduğu da kaydedilmektedir. Umman'a vali olup peygamberin ölümüne kadar orada kalmıştır. Halife Ebu Bekr'in zamanında Şam'ın fethine memur edilip, Ömer b. Hattab'ın hilafetinde Filistin valiliğine tayin edilmiş ve daha sonra Mısır'ın fethinin akabinde buranın valiliğine tayin edilmiştir. *Amr b. el-As*, cesur, dahilerden sayılacak derecede zeki ve o derecede hilekâr bir şahsiyet olarak tarihe geçmiştir³². Bu yönlerini, Muaviye safında Halife Ali'ye karşı yürüttüğü *Sıffin* savaşında bariz bir şekilde gösterdiği bilinmektedir.

---

²⁹ Bizans İmp., Herakleios, kilisenin ve halkın tepkisine rağmen yeğeni Martina ile evlendi ve dünyaya getirdiği dokuz çocuktan ilk ikisi sakat, dördü küçük yaşta öldü, sağlıklı iki çocuğundan birisi de Heraklonas, annesinin himayesinde iktidara geçti. Bkz. Georg Ostrogorsky, *a. g. e.*, s. 104.

³⁰ G. Ostrogorsky, *a. g. e.*, s. 105; İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 67-72.

³¹ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 175-177.

³² Ş. Sami, *a. g. e.*, C.VI, s. 3220-3221.

Amr, H. 21 / M. 642 senesinde Mısır'ın fethini tamamlamasından sonra, Müslüman komutanlar, Mağrib'in fethini, maddî, siyasî ve coğrafi yararlarının yanısıra Kuzey Afrika'daki Bizans tehlikesini ortadan kaldırma açısından da gerekli gördüler³³. Böylece *Amr*, Mısır sahasında İskenderiye'yi fethedip hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Mağrib'e yönelik ilk adımı atarak, sınır bölgesi şehirlerinden *Berka*'yı kuşattı. Sonuçta Berberî kollarının en büyüğü olan *Lüvafa* kabilesiyle yaptığı antlaşma gereğince halk, cizye olarak on üç bin dinar vermeyi kabul ederek, savaşmadan teslim oldu. Bu vergiyi ödemek için bir rivayette, isterlerse çocuklarını, bir diğer rivayette, çocuklarını ve kadınlarını satacaklardı³⁴.

Ehli Zimmeden alınması öngörülen Cizye adı altındaki verginin tahsil edilmesi, herne kadar İslâm anlayışının hoş görü ve insanî kurallar çerçevesinde uygulanmaya çalışıldığı bilinmekteyse de, *Amr b. el-As*'ın ileri sürdüğü ve antlaşmaya eklettiği, çocuklarını satma pahasına ödeme yapma maddesinden bizce maksadın, mükelleflerin, ödemedi kaçınmak için ileri sürebilecekleri hiçbir mazeretin kabul edilemeyeceği mesajını vermek olduğu düşünülebilir; buna ilaveten "Dinde zorlama yoktur"³⁵ ayetine aykırı düşmemek için gayri müslimleri İslâm'a özendirip, dolaylı baskı yollarıyla dini kabule zorlama yöntemleri de, İslâm tarihinde görülmeyen hadiselerden değildir. Nitekim Orta Asya fütuhatında gördüğümüz, yerli halka *Kuteybe* tarafından uygulanan yöntemlerin, şaşkınlık uyandırdığı gibi, İslâmî kuralların hiç birisiyle bağdaşamayan türlerdendir³⁶.

Amr, bu başarısından sonra, ordusunun bir kısmını *Ukbe b. Nâfi* komutasında iç yaylalara ve *Zevile*'ye sevk ederken, geri kalan önemli bir kısmıyla da Trablus'a doğru yöneldi³⁷. Böylece, kendisi sahil şeridi fetihleriyle meşgul olurken, henüz itaat altına alınmamış kesimlerden gelebilecek muhtemel saldırıların önünü kesmiş oldu.

Yüksek ve sağlam surlara sahip müstahkem Trablus şehrinin *Amr* tarafından kuşatılması pek zor oldu. Ancak bu iyi korunan şehrin fethinin de bir tesadüf sonucu olduğundan bahseden İbn Abdülhakem şöyle demektedir:

³³ Çağ Yayınları, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. IV, s. 15.

³⁴ el-Belâzurî, *a. g. e.*, s. 321 ve 323; İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s.170; İbn Haldun, *a. g. e.*, C. VI, s. 116.

³⁵ Kuran-ı Kerim, *Bakara Suresi*, ayet, 256.

³⁶ Zekeriye Kitapçı, *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*. Selçuk Üniv. Yay., Konya 1989. s.143-144.

³⁷ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 171.

“...sonuç vermeyen, bir aylık kuşatma sırasında bir gün *Amr*’ın askerlerinden *el-Mudlicî*, yedi arkadaşıyla denizde avlanıp serinlenirken, surun denize bitişik kısmında, liman olarak kullanılan geniş ve açık bir kapının olduğunu ve Bizans gemilerinin, içeride bulunan limanlara kadar girme imkanlarının bulunduğunu gördüler. Bu gurubun lideri, adamlarıyla birlikte buradan içeri girip, kilise tarafında hep birden tekbir getirdiklerinde, Rumlar’ın yapacak birşeyleri kalmamıştı ve böylece *Amr b. el-As*, şehre girip terkedilen gemilerle büyük ganimetlere elkoymu”³⁸ derken el-Belâzûrî ise: “*Amr b. el-As* H. 22/M. 643 yılında yola çıktı ve Trablus’a indi, savaştıktan sonra orayı fethetti. Orada şehrin tacirlerinin getirdikleri pekçok atlas kumaşa elkoymu. Bunları sattı ve parasını Müslümanlar arasında taksim etti....”³⁹ demekle, bir savaşın meydana geldiğinden ve kolay bir teslimiyet olmadığından bahsetmektedir ki biz de aynı düşüncededeyiz. Zira köklü bir savaş tarihine sahip Bizans’a da bu uygun düşer. Etrafı bir aydan beri güçlü İslâm ordusuyla kuşatılmış bir şehrin, denizden açık bırakılması gibi bir gafletin ihtimali çok zayıf olsa gerektir.

Amr b. el-As, aynı gece vakit kaybetmeden ordusunun bir kısmını eski bir ticaret merkezi olan *Sebert* şehri üzerine sevk ederken, süratle yol almalarını emretti. Durumdan habersiz ve hazırlıksız olan *Sebert* halkı hayvanlarını otlatmak için sabah vakti hisar kapılarını açtıkları bir sırada athlar şehre daldılar. Karşı koyanlardan kurtulan olmadığı gibi *Amr*’ın suvari birliği, şehirde bulunan herşeyi yağmaladıktan sonra *Amr*’a geri döndü⁴⁰.

Sürat ve ânî baskının olumlu sonuçlarından emin, ordusunu *Sebert*’e sevk eden *Amr b. el-As*’ın askerî yetenek ve yaratıcılığıyla ilk yıldırım hareketi örneğini verdiğini söylemek mümkündür. Buna ilaveten mezkûr şehirde baskın sırasında yabancı tüccarların çoğunlukta bulunmaları ve Bizans askerî garnizonunun yetersiz olması, Arap zaferini kolaylaştıran bir diğer neden olduğu gibi, *Amr*’ın istihbarat teşkilatının da faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Önemsiz sayılabilecek kayıplardan sonra *Mısır*, *Trablus* ve *Sebert* ‘in fetihlerinden elde edilen hesapsız ganimetler, *Amr b. el-As*’ta daha ileriye gitme cesaret ve arzusunu uyandırmaktaydı. Bundan dolayı halife Ömer b. el-Hattab’a izin talebinde bulunmak üzere şunları yazdı: “Biz, Trablus’a ulaştık; burası ile İfrikiyye arası dokuz günlüktür. Eğer müminlerin emiri, orada savaşmak üzere bize izin vermeyi düşünürlerse, bu yapılacaktır”. Bu yazıya cevaben Halife Ömer’in, gönderdiği red

³⁸ Aynı eser, s. 171-172.

³⁹ el-Belâzûrî, *a. g. e.*, s. 323-324; Georg Ostrgorsky, *a. g. e.*, s. 107.

⁴⁰ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 171-172.

mektubunda: “ İfrikiyye nedir? Orası parçalanmış, hiyanet etmiş ve hiyanete uğramış bir yerdir. Çünkü, oranın halkı, Rum hükümdarlarına bir şeyler ödüyorlar; onu da aldatıyorlardı. Ayrıca Endülüs hükümdarı, onlarla anlaşmış ve kendilerini aldatmıştı. Onların bu haberleri Ömer’e ulaşmıştır”⁴¹. “Hayatta olduğum sürece oraya kimse gaza yapamayacaktır” diyerek bu konuda kesin tavrını koymuştur⁴².

H. Ömer b. Hattab’ın bu sözlerinden, devletin başı olan halifeyi, fethedilmesi düşünülen bölgelerle ilgili bilgilendirme imkânına sahip bir istihbarat teşkilatının mevcudiyeti ve sağlıklı iş yaptığı mülhaza edilmektedir. Bunun yanında emir komuta zincirinin de uyumlu bir şekilde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında strateji belirleyen halifenin, İslâm ordularının, bu gibi karışık ve belirsiz bir bölgede maceraya atılmasına izin vermemesi tabiidir.

Amr b. el-As, Halife Ömer’den aldığı olumsuz cevap üzerine fetih hareketine son verip, Mısır’a dönmek mecburiyetinde kaldı (H. 23 / M. 644). Bu olaydan iki yıl sonra, Mısır valiliğinde *Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh* görülmektedir.

Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh, *Ebu Yahya Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh er-Raşî el-Amirî*, III. Halife Osman b. Affan’ın süt kardeşidir. Mekke fethinden önce müslüman oldu ve hicrete katılıp Medine’de vahiy katıblığı yaptı. Daha sonra irtidad (İslâmiyeti reddedip eski inancına dönmek) ederek bazı iftiralarda bulunup, İslâm’a karşı savaşanlara katıldı. Bu nedenle hakkında çıkan idam kararından dolayı, Mekke fethinde arananlar arasında idi. Bunu bilen *Abdullah b. Sa’d*, H. Osman’a sığındı ve onun tarafından gizlendi. Daha sonra yine H. Osman tarafından Peygamber’in huzuruna götürülerek af edilmesi sağlandı. O andan itibaren de, sadakat ve kararlılıkla İslâm devletinin kurulmasında çaba sarfedip güzel hizmetlerde bulundu⁴³.

Abdullah b. Sa’d, Mısır’ın fethinde *Amr b. el-As*’ın maiyetinde bulundu ve H. 25/M. 646 senesinde *Amr*’ın , Halife Osman tarafından azli üzerine de, Mısır valiliğine getirildi. Bu görev değişikliği konusuna ise, muhtelif yorumlarla yaklaşıldığını görmekteyiz.

Konuya İbn Abdülhakem şöyle değinmektedir: Halife Ömer b. el-Hattab, *Abdullah b. Sa’d*’i, *es-Sa’ûd* ve *el-Feyyum* bölgeleri valisi tayin ederken, *Amr b. el-As*’a da aşağı Mısır’ın valiliğini vermişti. H. Ömer’in

⁴¹ el-Belâzurî, *a. g. e.*, (ter. M. F.), s. 324.

⁴² İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 173.

⁴³ Ş. Sami, *a. g. e.*, C. IV, s. 3094.

ölümüne kadar Mısır, bu iki emir tarafından idare edilmekteydi. Ancak Hz. Ömer'in H. 23/M. 644 senesinde ölümü üzerine hilafete getirilen Hz. Osman'a *Amr b. el-As* müracaat ederek, *Abdullah b. Sa'd*'in azlını ve idaresinde bulunan adı geçen bölgelerin valiliğinin de kendisine verilmesi talebinde bulundu. Bu talebe cevaben Hz. Osman, süt kardeşi olan *Abdullah b. Sa'd* ile arasında özel veya kapalı bir meselenin bulunmadığını, bunun yanında bu zatın annesinden, zamanında çok hizmet ve ilgi gördüğünü, ayrıca Ömer'in valiliğe getirdiği birisini nasıl görevden alabileceğini ifade ederek, talebi nazik ve kesin bir dille reddetti. Buna kızan *Amr b. el-As*'ın ise, talebinin kabul edilmesi halinde ancak görevine geri dönebileceğini bildirmesi üzerine, Halife de, *Abdullah b. Sa'd*'e bir mektup yazarak bütün Mısır'ın emrliğini kendisine verdiğini bildirdi. *el-Feyyum*'da mektubu alan *Abdullah*, resmen Mısır valisi olarak H. 25/M. 646 yılında göreve başlamış oldu⁴⁴. Bu olayın, Halife Osman ile *Amr*'ın arasında bir anlaşmazlık ve soğukluğun başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür.

Abdullah, Mısır valiliğinde yerini aldıktan sonra selefi *Amr b. el-As*'ın izinde giderek, İfrikiyye dolaylarına askerî müfrezeler sevk edip bol ganimetler elde ederken, diğer taraftan da halife Osman'a yazdığı mektuplarla düşman topraklarının içlerine kadar girdiklerini ve Mısır'ın batı sınırlarının güvence altına alınması gerektiğini, bundan dolayı buralara gaza yapmak için izin istediğini belirtmekteydi⁴⁵.

Halife Osman, bu izin talebini ve gerekçelerini sahabelerle görüştüktan sonra olumlu bulup, *Abdullah*'ı destekleme kararı aldı. Sefere katılmak için Medine etrafında bulunan Arap kabilelerinden toplanan yirmi bini bulan askerlerin arasında tanınmış sahabelerden Abdurrahman b. Zeyd b. Hattab, Abdullah b. Ömer b. Hattab, Abdurrahman b. Ebi Bekr, Büsr b. Ertat vb. gibi bir çok şahsiyet de bulunmaktaydı. el-Hars b. el-Hakem'in komutasında bulunan mezkûr ordu, Mısır'a vardığında emîrleriyle birlikte, Mısır valisi *Abdullah b. Sa'd*'in emrine tabi olacaktı⁴⁶. Yukarıda adı geçen şahsiyetler arasında Abdullah b. Zübeyr b. Avvam'ın da bulunduğu gösterilmişse de ileride değineceğimiz üzere bu zat bilahere, komutasına verilen bir orduyla ayrı olarak *Trablus* (Tripoli veya Trablusgarb)'a gidip vali *Abdullah b. Sa'd*'a katılmıştır. Bu hazırlıklar İslâm cephesinde yapılırken, diğer taraftan Bizans'ın İfrikiyye cephesindeki durumu, kendi açılarından pek de memnuniyet verici değildi.

⁴⁴ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 173- 174.

⁴⁵ Aynı eser, s. 183.

⁴⁶ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 183-184; el-Belâzûrî, *a. g. e.*, s. 324-325; ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a. g. e.*, C. I, s. 331-333.

Kuzey Afrika Cephesinde Bizans'ın Durumu

Bu arada Bizans'ın Kuzey Afrika'da durumu ise, özellikle Mısır'ın Araplarca fethinden beri ağır bir şekilde tehdit edilmekte idi. Ayrıca kiliseler ve mezhepler arası dinî ihtilaflarda baş gösteren tırmanış ve bu sıralarda Bizans iktidarının sahiplendiği “monofizist”⁴⁷ doktrini aleyhinde Kuzey Afrika'da da dinî toplantılar tertiplenmekte ve Bizans'ın merkezî idaresine karşı güçlü bir siyâsî muhalefet oluşmakta idi; bu ise, Müslüman Araplar'ın lehine oluşan önemli bir gelişme demektir.

Bizans İmparatoru *II. Konstans* (641-668)'ın batıdaki dinî meselelere müdahale etmesi, Kuzey Afrika'nın “Eksarh”⁴⁸ yani askerî valisi Gregorios'un isyan bayrağını çekmesine engel olamadı. Bu isyana komşu Berberî kabileleri de destek vermektelerdi⁴⁹. *Kartaca* karargâh olmak üzere *Trablus*'tan şimdiki *Tanca*'ya (Atlas Okyanusu sahili) kadar Kuzey Afrika'nın geniş ve önemli bir kısmının hakimiyetini elinde bulunduran âsî vali Gregorios, Müslüman kuvvetlerinin, üzerlerine geldiğini haber alınca, emrinde bulunan 120 bine yakın suvari birliklerinin başına geçerek Müslüman ordugâhına bir gün bir gecelik mesafede bulunan başkent *Subaytila* yakınlarında *Akûbe* denilen şehre kadar gelerek karargah kurdu. Savaş öncesi İslâm geleneği uyarınca, vali ve başkumandan *Abdullah b. Sa'd* (*b. Ebi Serh*), âsî Rum hükümdarı ve başkumandanı Gregorios'a gönderdiği elçi heyetiyle kendilerine: ya İslâmiyet'i kabul ya cizye veya savaş, seçeneklerinden birini seçmek mecburiyetinde oldukları bildirildi. Taraflar arası elçilerin temasları sonuç vermeyince, beklendiği gibi tercih savaştan yana oldu. Belirtildiği üzere, Rum ordusunun oldukça kalabalık ve müstahkem mevkilere sahip olmaları, Müslüman ordusunun bütün gayretlerini başarısız bırakıyordu⁵⁰.

⁴⁷ Monophysiste (tek tabiat): Hz. İsa'da insan tabiatını ortadan kaldıran tek bir tabiattan-tanrı tabiatından- başka bir şey bulunmadığını ileri süren doktrin. M. 449'da Efes konsilinde şeriata uygun bulundu. Bkz. Auguste Bailly, *a. g. e.*, C. 1, s. 28.

⁴⁸ Gerçekte kral naibleri olan ve İmparator adına kullandıkları bütün egemenlik otoritesini eyaletleri içinde ellerinde bulunduran eksarhlar, imparator muamelesi görüyorlar ve dini anlaşmazlıklarda hakemlik etmeye varıncaya kadar imparatorla aynı yetkileri haiz bulunuyorlardı. Bkz. Auguste Bailly, *a. g. e.*, C. 1 s. 109.

⁴⁹ Georg Ostrogorsky, *a. g. e.*, s. 110.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 95;

el-Belâzurî, *a. g. e.*, s. 325; İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 183.

Durum değerlendirmesi yapmamız gerekirse; her türlü yardımdan uzak ve Rum ordusuna kıyasla oldukça zayıf vaziyette görünen Arap ordusunu bu durumda savaşa sokmak, bizce bir macera kararından öteye gitmeyecek bir durumdu.

Halife Hz. Osman tarafından gönderilen yardım ve İbn Zübeyr'in Planı

Bu arada Halife Osman, Kuzey Afrika fethine çıkan Müslümanlardan haberi kesildiği için, *Abdullah b. Zübeyr*'i, durumu öğrenip haber getirmesi için emrine verdiği askerlerle bölgeye gönderdi. *İbn Zübeyr'in*, süratle cepheye varması, savaşmakta olan Müslümanlar arasında büyük bir coşku ve moral takviyesi yarattı. *İbn Zübeyr*, uygulanan, ancak sonuç vermeyen savaş planını inceledikten sonra, durumun değerlendirmesini yaptı ve vali *Abdullah*'a yeni bir savaş planının uygulanması teklifinde bulunarak şöyle dedi: “ Bunlarla işimiz uzayacaktır. Bunlar, kendi topraklarında olduklarından kolaylıkla yardım almalarına mukabil biz, Müslüman şehirlerinden uzak ve kopuk durumdayız. Konuyla ilgili önerim ise, yarın, kahramanlıklarıyla tanınmış bir kısım askerimizi çadırlarında savaşa hazır tutalım, biz ise geri kalan askerlerle Rumlar'ın karşısına çıkıp savaşa katılalım, iki tarafın bitkin düşüp savaş alanını terkedip çadırlarına döndükleri anda, savaşa katılmayıp hazır bekleyen dinlenmiş bu askerlerimizi âniden üzerlerine saldıralım. Umarım Allah bizi müzaffer kılar”⁵¹ şeklindeki teklifi ve değerlendirmesini, vali *Abdullah*, maiyetinde bulunan ileri gelen emîrleriyle görüştüktan sonra uygun buldu ve uygulanması için de, plan sahibi *İbn Zübeyr*'i görevlendirdi. Ertesi gün sabahtan başlayan savaş, öğle ezanı okunduğunda, taraflar hergünkü adetleri üzerine savaşmayı bırakıp çadırlarına çekildikleri bir anda *İbn Zübeyr*, düşmana hiç dinlenme fırsatı vermeden, çadırlarında bekletilen taze kuvvetlerle saldırıya geçti. Kendisini zor savunacak durumda olan yorgun Rum askerleri kılıçtan geçirildi. Şiddetli bir çarpışma sonunda da Rumların devlet başkanı ve baş kumandanları durumunda olan Gregorios, *İbn Zübeyr* tarafından öldürüldü. Ordusu ise, tamamen dağıldı. Ele geçirilen bol miktarda ganimet ve esirler arasında Gregorios'un kızı da bulunmaktaydı. Böylece müstahkem başkent *Subaytila* şehri de Müslüman Araplar tarafından tamamıyla ele geçirildi⁵². Diğer taraftan Vali *Abdullah*, Müslüman ordu birliklerini vakit kaybetmeden, savunmasız kalan memleketin her tarafına dağıttı. Direnmekte olan *Kafasa* şehri fethedilip malları ganimet olarak alındı ve halkı da esir edildi. Bunun yanında kuşatılan

⁵¹ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 96.

⁵² İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 183; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 96-97.

el-Ecem kalesine sığınan halk, bir buçuk milyon dinar haraç karşılığında, kan dökülmeden kaleyi Araplara teslim etti⁵³. Bununla da, bölgenin son müstahkem kalesi Arapların hakimiyetine girmiş oldu. el-Mağribü'l-Edna (Aşağı Mağrib) adı verilen savunmasız kalan bu yerleşik alanın her tarafına yayılan Arap birliklerinin topladıkları ganimetlerin toplam miktarından Beytü'l-malü'l-müslimin (devlet hazinesi) için İslâmî kurallara göre alınması öngörülen beşte bir miktarlık hisse⁵⁴ çıkarıldıktan sonra arta kalan beşte dörtlük hisseden her suvariye üç bin dinar ve her piyade askere de bin dinar hesaplanarak ordu mensuplarına dağıtıldı. Vefat eden askerlerin de ailelerine aynı şekilde hisse ayrıldı⁵⁵. Gregorios'un kızı, ganimet olarak ensardan bir savaştının hissesine düştü. O da bunu devesinin sırtına bindirip götürürken şu anlamda bir şiir okudu: "Ey Curcir'in⁵⁶ kızı, Hicaz'da seni bekleyen sahibinin testisini taşımaya doğru geleceğin için, gerçekten gidiyorsun". Kendisine hitab edildiğini anlayan prenses, yanındakilere: "Bu köpek bana ne söylüyor?" sorusu üzerine, Arabın dedikleri anlatıldı. Bundan çok müteessir olan prenses, kendisini bindiği devenin üstünden aşağı atmak suretiyle boynunu kırarak intihar etti⁵⁷. İbnü'l-Esir ise, adı geçen preses ile ilgili olarak prensesi ganimet hissesi olarak Abdullah b. Zübeyr'in aldığını ve fetih müjdesi olarak Medineye Hz. Osman'a gönderdiğinden bahsetmektedir⁵⁸. Prenselerin akibetiyle ilgili bizce önemli olan, Bizans'ın, bu bölgede Arapların üstünlüğü karşısında zor duruma düşmesidir.

Diğer taraftan savunmasız kalan el-Mağribü'l-Edna (Aşağı Mağrib)'nin Müslüman askerler tarafından tamamıyla işgal edilip, taşınabilir her şeyin hayvanlarıyla birlikte alındığını gören İfrikiyye'nin başta Patriği olmak üzere ileri gelenleri, kendi aralarında aldıkları bir karardan sonra toplu halde başkumandan ve vali *Abdullah b. Sa'd'e* giderek, kendilerini serbest bırakması ve ülkelerini ordusuyla birlikte terketmesi karşılığında kendisine, bir rivayete göre iki milyon beş yüz bin dinar, diğer bir rivayete göre üç yüz

⁵³ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 95-97; İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 183-184.

⁵⁴ Naci Maruf, *a. g. e.*, s. 71.

⁵⁵ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 184; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 97.

⁵⁶ Arap tarihçileri, eserlerinde, Gregorios'u , Corc (Georg) veya Curcir olarak yazmışlardır, bkz. İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 183 ve 185; el-Belâzûrf, *Fütuhü'l-Büldân*, s. 329; İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 97.

⁵⁷ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 184, 185.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 97.

“kantar”⁵⁹ altın teklif ettiler. Vali Abdullah, bu teklifi tereddütsüz kabul etti⁶⁰.

Her iki rivayette de belirtilen altın miktarının küçümsenemeyecek kadar yüklü olduğu görülmektedir. Her halükârda *vali Abdullah*’ın işgal ettiği İfrikiyye bölgesine vekaleten bir vali tayin ettikten sonra, müzaffer ordusunun bir kısmıyla, ya Mısır’a ya da el-Mağribü’l-Avsat (orta Mağrib)’a geçmesi beklenirken, bunların hiç birisini yapmayarak, ânî bir kararla bölgeyi tamamiyle terkedip Mısır’a dönme emrini verdi.

Bizce dönüş nedenlerini, dört ihtimal üzerinde durarak açıklamak mümkündür:

1- Daha önce Abdullah b. Zübeyr’in endişesine değindiğimiz, merkezden uzak olma ve gereken her türlü askerî yardımın kendilerine zamanında ulaştırma zorluğu yanında Bizans kuvvetlerinin Arap irtibat yollarını kesebilmesi kolaylığı;

2- Arap ordularının, icabında sığınabilecekleri müstahkem bir yerin bulunmaması, bulunanları da tahrip etmiş olmaları;

3- Gregorios’un öldürülüp, ordusunun berteraf edilmesi, Kuzey Afrika’dan kolay kolay vazgeçmeyecek olan Bizans’ın işini Araplara karşı kolaylaştırmış olması;

4- Arapları işgal ettikleri bu topraklardan atmak için, Bizans’ın donanmayla ordu sevk etme kolaylığı ve böyle bir durumda ise Arapların, bölgeden toplamış oldukları sayısız miktarda ganimetin ve haraçların Bizans’ın eline geçebilmesi endişesinin büyük olmasına ilaveten, bölgede bulunan Arap ordusunun da, sonucu belirsiz bir mücadelede harcanıp eriyebileceği konusunun mevcudiyetini göz önüne alırsak, vali *Abdullah b. Sa’d b. Ebi Serh*’in, böyle bir önemli kararı almasında isabetli ve dirayetli davrandığına hüküm edilebilir. Zira, Bizans’ın İskenderiye’yi geri alma teşebbüsü henüz unutulmamıştı⁶¹. Nitekim Gregorios’un öldürülmesinden sonra, Afrika’daki Rumlar’ın başına, Bizans tarafından yeni bir askerî vali

⁵⁹ Muhtelif zamanlarda değişik ağırlık göstermiştir. Mehmed EMİNOĞLU, *Osmanlı Vasikalarını Okumaya Giriş*, “Osmanlı Ölçüleri”, 2. Baskı, Ankara 1992 s. 345’te Kantar = 44 Okka = 55,408 kg. olarak belirtilirken; Darü’lmaşrif, *el-müncid el-Ebcedî* “kantar” maddesi, Beyrut 1957’de ise, Kantar = 100 Ratıl, bir Ratıl ise = 2564 gram olarak belirtilmiştir.

⁶⁰ el-Belâzûrî, *a. g. e.*, s. 325-326.

⁶¹ Georg Ostrogorsky, *a. g. e.*, (ter. F. I.), s. 107.

getirildi⁶². Böylece Araplar'ın da, bölgeyi terketmeleriyle, *Kartaca* Eksarhlığı yine Bizans devletinin hakimiyetinde kaldı⁶³. Buna ilaveten İmparator II. Konstans, Gregorios'un ayaklanmasına katılıp destek olanlar hakkında geniş çaplı bir soruşturma ve takibat başlattı. Suçlu bulunanları ağır cezalara çarptırdı. Bunlar arasında Bizans'ın bu ilk ortaçağ *kilise babası* kabul edilen, keşiş Maximos da bulunmaktadır⁶⁴.

Sonuç olarak, H. 27 / M. 647'de başlatılan ve bir yıl üç ay müddetle devam eden adı geçen askerî sefer, Arap ordularının Mısır'a geri çekilmesiyle son buldu. Elde edilen ganimetlerin beşte biri, İslâmî kurallara göre Medine'ye gönderildi. Halife Osman, bu malları, beş yüz bin dinar karşılığında yeğeni Mervan b. Hakem'e satarak nakit paraya çevirdi⁶⁵. Bu olayın ise, "Halife akrabalarını kolluyor" söylentilerine eklenerek muhalifleri tarafından aleyhine kullanıldığı şüphesizdir.

Mısır'dan H. 31 / M. 652 yılında *Abdullah b. Sa'd el-Esavid*'in komutasında ve aralarında geleceğin Mısır valisi *Muaviye b. Hudeyc*'in de bulunduğu bir ordunun, *Nubye* (şimdiki Sudan)'ye gönderildiğini öğrenmekteyiz. Araplar, bu alanda maruz kaldıkları şiddetli mukavemetten dolayı ağır kayıplar vermelerine ve hatta emîr *İbn Hudeyc*'in bir gözünden derin yara almasına rağmen, Nubyeliler'i senelik vergi vermek mecburiyetinde bıraktılar⁶⁶. Bu seferden sonra Mısır ordusunu, aşağıda değineceğimiz iç olaylardan dolayı ciddi bir fetih hareketinde görmemiz uzun süre mümkün olmayacaktır.

Hz. Osman'ın İç Siyasetinin Fetih Harekatlarına Etkisi

Halife Osman'ın dış politikası, selefinin takip etmekte olduğu siyasetin devamı sayılabilir. Fetihler, Hz. Ömer zamanındaki sür'atıyla olmasa da, devam ediyordu. Fakat iç politika bakımından iki halife arasında oldukça büyük farklar göze çarpmaktadır. Zaten bu farklılıkların, ona fena sonu hazırladığını ileride göreceğiz.

⁶² İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III s. 98.

⁶³ Georg Ostrogorsky, *a. g. e.*, (ter. F.I.), s. 110.

⁶⁴ Aynı eser s. 112.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 97.

⁶⁶ İbn Abdülhakem, *a. g. e.*, s. 188-189; el-Kindi, *Kitab el-Vulat ve Kitab-kudat*, Leiden 1908, s. 12-13;

el-Makrizi, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikr el-Hutat ve'l-Asar*, Bulak 1270, C. I, s. 200.

H. Osman'ın 12 yıl (H. 23-35 / M. 644-656)⁶⁷ devam eden halifelik devresini iki kısma ayırmak mümkündür. Halifeliğinin ilk altı yılında gerek dış gerekse iç politika bakımından başarılı gelişmeler olmuş, dışta fetihler devam ederken içte de bu fetihleri destekleyen bir birlik vücuda getirilmişti. Fakat son altı yıllık devre ise, tamamen değişik bir manzara arz etmektedir.

Halife Osman, bilindiği gibi Ümeyye ailesine mensuptu. Bu aile, İslâmiyet'ten önce Mekke'nin kuvvetli ailelerinden idi. Uzun müddet İslâmiyeti kabul etmemekte direndiler; ona karşı savaştıkları gibi, savaşılanlara da destek oldular. Hz. Osman müstesna, ancak Mekke'nin fethinden sonra bu yeni dini kabul etmek zorunda kaldılar. Fakat bundan sonra, İslâm cemaati içinde kısa sürede ve sür'atli bir şekilde itibar kazanmaları zor olmadı. Hz. Osman'ın halifeliği gündeme gelince, onun Ümeyye ailesine mensup olması sebebiyle tereddütler görünmeğe başladı. Ancak, son derece halim selim bir şahsiyet olan Hz. Osman'ın, devlet işlerinde akrabasına üstünlük tanıyacağına ihtimal verilmedi. Hz. Osman, halifeliğinin daha başlangıcında bu tahminleri alt üst etti. Önce Medine'deki devlet işlerinin idaresini, yeğeni Mervan b. Hakem'in eline teslim etti ve bütün önemli valilik makamlarına kendi akrabalarını getirdi.

i, sülalesinin etkisinden kurtarmağa çalışanlar başarısız kalınca, onun aleyhine döndüler⁶⁸. Hz. Osman, selefi Hz. Ömer tarafından sağlanan otoriteyi kurmaktan uzaktı. Özellikle, hemen hemen hepsi kendi sülalesinden olan valilerin⁶⁹ keyfi yönetimleri de halife Osman'ın hoşgörüsüne atfediliyordu⁷⁰.

Halifeye karşı başlayan muhalefetin, Medine'de de yavaş yavaş kendini hissettirmeğe başladığı görüldü. Hz. Osman'ın seçimi için şûrâ (Danışma meclisi)'ya dahil olanlar da aleyhine döndüler. Peygamberin genç

⁶⁷ Zambaur, (E. de), *Mu'cem el-Ensab ve'l-Üserat el-Hakime fi Tarih el-İslâmi*, (ter. Zeki M. Hasan, Hasan A. Mahmud), Kahire 1951, Cüz, I, s. 1.

⁶⁸ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (ter. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 51- 52.

⁶⁹ Hz. Osman tarafından değiştirilen eyalet valileri: 1- Mısır fatihi Amr b. el-As Mısır valiliğinden azl edilerek, yerine mazisi pek parlak olmayan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i, 2- Sa'd b. Ebi Vakkas'ı Kûfe valiliğinden azl ederek yerine Velid b. Ukbe'yi, 3- Ebu Musa el-Âş'arî'nin yerine Basra'ya da Abdullah b. Amir'i tayin etti. Suriye ise, Muaviye b. Ebi Süfyan'ın elinde bulunuyordu, bkz. İbnü'l-Esir, *a. g. e.*, C. III, s. 88, 94, 105, 194.

⁷⁰ C. Brockelmann, *a. g. e.*, s. 52.

dul eşi Ayşe de bunlara dahildi. Hz. Osman'ın muhalifleri, işi o derece ileri götürdüler ki H. 34 / M.654-655 yılında, eyalet ahalisine “Gaza yapmak istiyorsanız, onun yeri şimdi Medine'dir” mealinde mektuplar yazarak halkı isyana teşvik ve tahrik ediyorlardı. Oluşan muhalefet bütün hızıyla büyümekte idi. Halifenin, bunları yatıştırmak için, özellikle Kûfe'de yaptığı gibi, tavizler vermesi, yaklaşmakta olan felaketin önünü alamadığı gibi⁷¹ zayıf olan otoritesini de ortadan kaldırmaktaydı.

Halifeye karşı Suriye hariç bütün eyaletlerdeki muhalefet gittikçe şiddetlenirken 656 yılında beklenmedik bir anda Mısır'dan gelen ve içlerinde Ebu Bekr'in oğlu Muhammed'in de bulunduğu beş yüz kişilik ihtilalcı bir grup, Medine önlerinde görüldü. Nihayet bunlar tarafından 17 Haziran 656 tarihinde halife Osman öldürülüp, evi yağma edildiğinde, Ali b. Ebi Talib, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah gibi güçlü sahabelerin, halifeyi koruma veya kurtarma teşebbüsleri, göstermelikten öteye gitmedi⁷².

Hz. Osman'ın ölümünden sonra, olaylı bir şekilde halife seçilen Hz. Ali ise, 24 Ocak 661 tarihinde şehid edilmesine kadar, sürekli olarak iç isyanları bastırmakla uğraştı. Suriye ve Mısır'ın, Muaviye'nin denetimi altına girmesinin yanında, Irak da Muaviye'nin askerî tacizi altında kalmaktaydı. Bu arada fetihler durdurulmuş; atağa geçen Bizans'a tavizler veriliyordu. Nitekim M. 658 yılı içerisinde, Muaviye'nin Mısır valisi Amr b. el-As, İmparator II. Çonstans'a yıllık vergi ödemek karşılığında bir sulh anlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kaldı⁷³.

Hz. Ali'nin şehid edilmesinden sonra yerine oğlu Hasan'ı halife kabul eden, Irak, İran, Mekke, Medine, Hicaz ve Yemen halkı, bi'atlerini ilan etmelerine karşın, Mısır ve Suriye eyaletleri, bunu kabul etmeyerek, daha önce *Emirüşşam* olarak bi'at ettikleri Muaviye'ye *Emirülmüminin*, yani halife olarak bi'atlerini yenilediler. Böylece İslâm dünyasında iki halife ortaya çıkmış oldu. Ancak Hz. Hasan'ın pek mücadeleci olmayışı ve Müslüman kanının daha fazla dökülmesini istememesi, ayrıca kendisine destek veren Irak halkının samimiyetine de inanmaması gibi nedenlerle, halifeliği altı ay sonra, bazı şartlarla Muaviye'ye terketti. Böylece Emeviler dönemi resmen başlamış oldu.

Görüldüğü üzere, Hz. Osman'ın halifelik döneminin özellikle ikici yarısından itibaren, Hz. Ali'nin ve müteakiben oğlu Hasan'ın kısa süren

⁷¹ C. Brockelmann, *a. g. e.*, s. 52-53.

⁷² Aynı eser, s. 53.

⁷³ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 109; C. Brockelmann, *a g. e.*, s. 57.

halifelikleri süresinde; İslâm âlemi, içte ve dışta istikrarsız dönemlerinden birini yaşamıştır. Mısır valiliğinden Kuzey Afrika'ya yönelik sevk ve idare edilen askerî harekât da aksamış ve hatta beklemeye alınmıştır. Ancak, Muaviye b. Ebi Süfyan'ın (Rebiyülevvel 41/ Temmuz 661)⁷⁴ hilafete gelmesiyle yeniden gündeme gelme imkânı bulmuştur.

Bu konuya bağlı olarak "Emeviler Dönemi Mağrib'de Arap Fetihleri ve Gerçekler (2)" başlığını taşıyacak gelecek yazımızda, Emeviler tarafından (661-750), Kuzey Afrika'ya yapılan askerî seferlerde dönen entrikalara, ihtiraslara, sistemli ve katı bir şekilde uygulanan fetih siyaseti sonucu meydana gelen etnik, sosyal ve kültürel yapıların kökten değişimlerine ve daha önce değinilmeyen gerçeklere, kaynakların elverdiği ölçülerde etraflıca yer vereceğiz.

ABSTRACT

The North Africa and to invade of Arabian in the period of first califs

The present studey is first of the three studies related to North Africa performed by author. This study is related to geographical nature of North Africa that invasion is carried out in 50 years by muslim Arabs, effects of foreign rushs in region in the middle ages and before period, political, military and cultural effects, the manner of Arab Army and commendors that begining attacks to the region, and the situation and manner of Byzantium that against to mentioned attacks, the support of Calif Osman b. Affan and delay of conquest due to apply full of mistakes inner politic of Calif Osman b. Affan and determine results of above events.

Keywords

North Africa, Egypt, Amr b. el-As, Kayrevan, Abduuah b. Sa'd b. Serh, Osman b. Affan, Abdullah b. Zübeyr, Umeyyades, Byzantium.

---

⁷⁴ Zambuar, (E. de), *Mucem el-Ensab ve'l-Userat el-Hakime fi et-Tarih el-İslâmî*, (ter. Zeki Muhammed Hasan ve Hasan Ahmed Mahmud), Kahire 1951 C. 1, s. 1.